

FEISCHMIDT MARGIT – SZOMBATI KRISTÓF

Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban.

Gyöngyöspata – és a hozzá vezető út¹

A tanulmány egyfelől azokat a társadalmi és politikai folyamatokat értelmezi, amelyek a szélsőjobboldali politika megjelenéséhez és elterjedéséhez vezettek Magyarországon. Másfelől azokat a társadalmi viszonyokat elemzi, amelyek a cigányellenesség különböző formáit kitermelték, mostanra pedig a szélsőjobboldali politika egyik legfőbb vonzerejévé váltak. Tanulmányunk egyetlen esetre, a gyöngyöspatai konfliktusra, annak okaira és következményeire fókuszál.

Bevezetés

Tanulmányunkkal azoknak a társadalmi viszonyoknak és politikai folyamatoknak az értelmezéséhez kívánunk hozzájárulni, amelyek a szélsőjobboldali politikai alternatíva megjelenéséhez és elterjedéséhez vezettek Magyarországon. A szélsőjobboldali politikát illetően elsősorban képviselőinek cigányellenes retorikáját és mozgósítási stratégiáit, a társadalmi viszonyok közül pedig azokat értelmezzük, amelyek az előbbiekre való fogékonyságot létrehozzák és fenntartják. Egyetlen esetre, a gyöngyöspatai konfliktusra, annak okaira és következményeire fókuszálunk, amelynek elemzését azonban több szinten végezzük el. A lokalitás szintjén, saját terepmunkánkra (interjúinkra és megfigyeléseinkre) támaszkodva azt vizsgáljuk: mi kell ahhoz, hogy egy magyar falu lakóinak többsége a szélsőjobboldali erők mögé álljon. A Gyöngyöspatán, illetve Gyöngyöspata kapcsán érzékelt folyamatokat és viszonyokat ugyanakkor a lokalitáson túlmutató összefüggésrendszerben szeretnénk

¹ A tudományos elemzés elvégzését lehetővé tevő kutatást az Ökopolisz Alapítvány támogatta. A gyöngyöspatai konfliktusról írt esettanulmányunk első változata is az alapítvány kiadásában jelent meg. (Ökopolisz Alapítvány 2012) Az első változat megírását követően az eset kontextualizálására Kerecsi Klára felkérésére tettünk kísérletet. A Szuhay Péter kollégánkkal együtt írt tanulmányban a „cigánybűnözés” diskurzusának megteremtését elemeztük a gyöngyöspatai esetleírás felhasználásával. (Feischmidt – Szombati – Szuhay 2012) A tanulmány korábbi változataihoz megjegyzéseket fűzött Melegh Attila, Neményi Mária, Szalai Júlia, Szijártó Zsolt, Vidra Zsuzsa és Virág Tünde, továbbá egy zártkörű konferencia résztvevőiként Bíró András, Kállai Ernő, Simon Mihály és Zsuppán András. Mindegyiküknek köszönettel tartozunk.

láttatni. Ezt egyfelől az eset előzményeként értelmezhető magyarországi és más kelet-európai etnikai konfliktusokkal való összehasonlítás révén próbáljuk elérni. Másfelől arra törekszünk, hogy a magyarországi esetet az általánosabb európai trendek és mintázatok tükrében vizsgáljuk. Ezt a kettős összehasonlítást azért tartjuk fontosnak, mert azt gondoljuk, hogy általa közelebb juthatunk azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a megértéséhez, amelyek a magyarországi romák elleni mobilizáció sikerességét magyarázzák.

A szélsőjobboldali radikalizmus monokauzális magyarázataitól eltérően esettanulmányunk két kulcstényező, pontosabban két társadalmi-gazdasági dinamika egyidejű meghatározó szerepét hangsúlyozza. Ezek közül az egyik a részben munkájuktól és a megélhetésük biztonságától, részben pedig társadalmi becsületüktől megfosztott alsó középosztály (a valamikori agrár- és ipari munkások) igénye arra, hogy a maga értelmé szerint igazságot és rendet teremtsen a világban. Ennek a törekvésnek a legfontosabb eleme az a követelés, hogy az a réteg, amely korábban dolgozott, ezután is hozzáférjen a munkához és a megélhetés biztonságához, akár annak árán, hogy másokat – nevezetesen a mélyszegénységben élő romákat – elzár ettől a lehetőségtől. A másik tényező a település életében korábban marginális pozíciót betöltő, de a lakosság növekvő részének szimpátiáját élvező – részben mezőgazdasági vállalkozókból, részben diplomás alkalmazottakból álló – elitcsoport törekvése a falu tradicionális képének helyreállítására és a turizmus által megtámogatott agrártermelés fellendítésére, amit előbb civil szervezetek keretében, majd mindinkább politikai befolyása növelésével próbált megvalósítani. Ez utóbbit, számottevő gazdasági erőforrások hiányában, leginkább szimbolikus tőkéje gyarapításával: az elrejtett, elhallgatott „igazságok” (leginkább a helyi cigányság „bűneinek”) közbeszédbe való beemelésével érte el a csoport.

A parlamentbe kerülése után defenzívába szoruló szélsőjobboldali pártnak kapóra jött a helyi közéletben egyre inkább meghatározó szerepet játszó ellenzéki elitcsoport úttörő „ideológiai munkája”. Más vizsgálatokkal egybehangzóan az esettanulmány megerősíti, hogy a szélsőjobboldali ideológia iránti állampolgári kereslet növekedésében döntő szerepet játszik a társadalmi problémákat etnicizáló diskurzusok térnyerése (amelyek a társadalomban tovább élő kulturális mintákra támaszkodnak). A gyöngyöspatai eset azonban arra is rámutat, hogy a szélsőjobboldali politikai alternatíva sikerre viteléhez nem feltétlenül elég a cigányságot bűnbakként beállítani. Ehhez itt a szélsőjobboldali csoportoknak olyan „szükségállapotot” kellett előállítani, amely egyszerre értékelte le (és tett lehetetlenné) a társadalmi problémákra adható, hagyományos politikai válaszokat és hitelesítette a (homogén tömbként kezelt) cigánysággal szembeni, radikális rendpárti fellépést. Gyöngyöspata mint „demonstrációs terep” közelebbi vizsgálata arra enged következtetni, hogy ennek létrehozását lokális szinten nagymértékben segítette a társadalmi problémák kezeletlenségéért felelős „demokratikus deficit”, országos szinten pedig az állami hatóságok korlátozott és késleltetett fellépése.

Az etno-szociális konfliktusoktól a „faji” alapú gyűlöletcselekményekig

Magyarország tízmilliós lakosságának durván egynegyede van kitéve az elszegényedés és az ezzel járó társadalmi deklaszálódás veszélyének. Ezt a döntően munkás- vagy alsó középosztályi pozícióval jellemezhető réteget egyre elmosódóbb határ választja el attól a mélyszegénységben élő egymillió embertől, akik a szocializmus időszakában még ugyancsak a munkásosztály részét képezték, de mára a társadalom peremére sodródtak. Noha messze nem minden romának tekintett (és pláne nem minden önmagát annak valló) személy sorolható abba a rendszerváltás után újra kialakuló rétegbe, amelyet a szociológusok többsége az „underclass” fogalmával ragad meg, a magyarországi cigányság helyzetét az országos átlagtól jelentősen elmaradó foglalkoztatottság és iskolázottság, lakóhelyi és munkahelyi szegregáció jellemzi. A kapitalista átalakulással járó gazdasági megrázkódtatás a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat és az ezek kialakulásában kulcsszerepet játszó kulturális mintázatokat is jelentősen átrajzolta. Az összezsugorodott munkaerőpiachoz, valamint a csökkenő színvonalú közszolgáltatásokhoz és jóléti juttatásokhoz való hozzáférés terén olyan verseny alakult ki, amelyben a többségi és kisebbségi státushoz kapcsolódó kulturális kódok egyre inkább erőforrásként, illetve stigmaként nyertek értelmezést. Ez a folyamat sérelmeket és félelmeket, szimbolikus erőszakot és ellenállást szült.

A sok feszültségtől terhes viszonyból több időszakban, különböző közvetlen kiváltó okok alapján alakultak ki konfliktusok az elmúlt húsz évben. A rendszerváltás körül a konfliktusoknak – okaikat tekintve – két típusával találkoztunk. Ezek közül az egyik típus az interperszonális, gyakran vagyonellenes bűncselekmények által kiváltott zendülés volt. Ezek az ellentétek a helyi közbeszédben azonnal cigány-többségi konfliktusokként jelentek meg, ami az eszkalálódásukhoz vezetett és jellemzően kollektív jellegű önbíráskodást vont maga után. Azt is fontos megjegyezni, hogy a sajtó általában a polarizálódást erősítő hatással járult hozzá ezekhez a konfliktusokhoz. Magyarországon az első ilyen konfliktus Kétegyházán jött létre, 1992-ben². Egy évvel később egy hasonló eset az erdélyi Hadréven (Hădăreni) 750 többségi – magyar és román – embert mozgósított a helyi cigányok ellen. A rendszerváltásokat követő évekből ezen kívül Csehország és Szlovákia románok által lakott településeiről érkezett hír helyi összetűzésekről. Közöttük volt 1999-es Usti nad Ladem-i eset, ahol újfent egy többségi férfi (gázolás következtében bekövetkezett) halála váltott ki tömeges többségi mobilizációt, amelynek következtében a település vezetése a kisebbségi és többségi lakosságot egymástól elválasztó fal emelése mellett döntött. (Hasonló „megoldáshoz” a helyi döntéshozók a régió több településén folyamodtak, legutóbb a romániai Nagybányán.)

² Két roma fiatalember megvert egy többségi dinnyeárust, mert utóbbi nem szolgálta ki őket áruval. Ezt követően a sértett rokonai felgyújtották az elkövetők és közeli hozzátartozóik házeit. Ez az eset a sajtóban „Kétegyházi etnikai háború” címmel jelent meg, valós társadalmi mozgatórugóit Szuhay Péter vizsgálta behatóbban. (Szuhay 1993)

A konfliktusok második típusa a helyben elosztott közösségi javakhoz való hozzáférés kapcsán alakult ki. 1989-ben Miskolcon és 1997-ben Székesfehérváron is az önkormányzat kezdeményezte a városrehabilitáció útjában álló, szegény, többségében roma családok kiköltöztetését a város központjából, egy, a város szélén építendő, csökkentett komfortfokozatú lakásokból álló telepre. A kiköltöztetés kétféle ellenállásba ütközött: egyfelől többségi csoportok akaratába, amelyek meg akarták akadályozni, hogy a szomszédságukba cigányokat költöztessenek; másfelől a szárnyait bontogató polgárjogi mozgalom akaratába, amely a „gettóellenes” fellépést saját politikai erejének és szerepének megerősítésére használta fel. Ugyancsak a szegregáció, de annak egy másik formája volt a tétje a magyarországi sajtóban még nagyobb visszhangot kapó, 2001-ben kezdődött jászladányi iskola-konfliktusnak. A konfliktust apróbb incidensek sorozata előzte meg, majd egy alapítványi iskola létrehozása robbantotta ki. Ez utóbbinak alig titkolt célja a tanulásra alkalmasabbnak ítélt többségi gyerekeknek a tanulásra alkalmatlannak tartott kisebbségeiktől való különválasztása volt. A 2001–2002-es jászladányi eset óta iskolai szegregációval kapcsolatos konfliktusoknak egész sorozata alakult ki Magyarországon.

Az etnikai feszültségek háttérben már ekkor mély és tartós társadalmi-gazdasági konfliktusok húzódtak meg. Ezek közül a legfontosabb a szűkülő erőforrásokért való verseny, amely – amint már jeleztük – a leghamarabb etnicizálódott. A roma munkavállalók úgy érezték, hogy a munkaerőpiacon velük szemben hátrányos megkülönböztetés érvényesül, aminek következtében igazságtalanul kevesen jutnak közülük munkához. A többségiek, és különösen az alsó középosztályhoz tartozó idősebb nemzedék tagjai, akiknek helyzete ugyancsak megroppant a rendszerváltás után, úgy értelmezték, hogy a romák viszont a szociális javakból, azok újraosztásából részesülnek a méltányosnál nagyobb mértékben. Amiként arra Zolnay János is rámutatott, Magyarországon az elosztási konfliktusok etnicizálódásához a polgármesterek és az irányításuk alatt álló települési önkormányzatok gyakorlata is jelentősen hozzájárult. (Zolnay 2012)³

A helyi politika – többnyire ideológiától, pártállástól függetlenül – szembekerült az országos politikával, amely ugyan változó elkötelezettséggel, de az elmúlt húsz év jelentős részében mégiscsak az integrációt támogatta, annak intézményi megalapozását igyekezett megteremteni (különösen az oktatás területén). A szegénységgel és a romákkal kapcsolatos diskurzust helyi szinten jó ideig – Ladányi szóhasználatával éve – „közmegegyezésem hallgatás” övezte (Ladányi 2005). Ezt a rendet azonban, a felülről ösztönzött változásoktól nem függetlenül, a vidéki Magyarország legnagyobb részében a „cigányozás rendje” váltotta fokozatosan fel. Horváth Kata, Kovai Cecília és az anBlok folyóirat többi

³ Ebben döntő szerepet játszott, hogy a jóléti juttatások nagy – bár egyre csökkenő – részét az önkormányzatok osztják szét. A helyi hatalom az elosztási gyakorlatok befolyásolására irányuló többségi fellépésnek több esetben utat engedett, vagy azért, mert ekképp tartotta levelezhetőnek a társadalmi feszültségeket és egyébként úgy ítélte meg, hogy a helyi középosztályt a menthetetlenül lefelé csúszó csoportok (leginkább a romák) kárára lehet csak megerősíteni; vagy azért, mert az érdekellentétek kezeléséhez elégtelennek ítélte a rendelkezésére álló erőforrásokat.

szerzője jól érzékeltették a „cigányozás” – vagyis a cigányokkal kapcsolatos problémák kimondása, valamint a legkülönbélebb társadalmi problémák elmondása a cigányokkal kapcsolatos tapasztalatokon keresztül – felforgató erejét.⁴

Ezt a helyi szinten zajló folyamatot nyilvánvalóan támogatta egy az országos politikában és közbeszédben zajló radikális változás: a szélsőjobb oldali szervezetek és médiumok megjelenése⁵. A MIÉP-et sikeresen leváltó Jobbik ideológiai arculatának kialakításában fontos szerepet játszott két olyan incidens, amely leginkább az általunk zendülésként leírt típushoz sorolt esetekkel mutat rokonságot, de utóélete miatt már inkább az etnikai konfliktusok harmadik típusához sorolható: az olaszlisztkai és a veszprémi gyilkosság. A brutális körülmények között meggyilkolt Szögi Lajos és Marian Cosma esetében ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a meggyilkoltak személyéből különböző szélsőjobb oldali szervezetek mártírt avattak. Az események egyúttal alapot szolgáltatottak a „cigánybűnözés” középpontba állító retorika terjesztéséhez, ezen keresztül a híreket gyártó szélsőjobb oldali internetes médiumok megerősödéséhez, továbbá a kriminalitást a „népi bosszú” eszközével kezelni javasoló Magyar Gárda megalakulásához is. Sőt, a két eset egy olyan terrorista csoport megalakulását is elősegítette, amely egy hat halálos áldozatot követelő bűncselekmény-sorozatát követett el 2008 novemberében és 2009 augusztusa között ártatlan roma személyek ellen.

A csoportos konfliktusok e harmadik típusára – amit a „faji” alapú gyűlöletcselekmények alkotnak – más kelet-európai országokban is találunk példákat. Csehországban a neonáci felvonulásokon kívül 16, többségükben Molotov-koktéllal végrehajtott támadást regisztráltak 2008 óta, Szlovákiában ugyanabban az időszakban 12 hasonló (bár kevesebb áldozattal járó) esetet, Olaszországban pedig 2006 és 2009 között 12 romák által lakott tábort ért támadást. (Stewart 2012) A roma közösségekkel szemben több nyugat-európai országban is rasszista felhangú politikai kampányok indultak. (Míg Olaszországban a jobb oldali koalícióban szerepet vállaló Északi Liga által delegált belügyminiszter játszott főszerepet a cigánytelepek felszámolására és a döntően Romániából bevándorolt lakóik repatriálására irányuló kampányban, a hasonló célok és metódusokat követő 2010-es francia kampány egy egyébként mérsékeltnek tekintett politikus, Nicolas Sarkozy elnök nevéhez fűződött.) A kelet-európai régió sajátossága ebben a kontextusban, hogy itt az erőszakos cselekmények felbujtói többnyire szélsőjobb oldali politikai szervezetek;

⁴ „E lokális tapasztalatok a változó rendet értelmező társadalmi diskurzusokat keresnek. E diskurzusok pedig ma Magyarországon a cigányt, mint a magyarra veszélyes különbséget teremtik meg, és erre hivatkozva javasolják kirekesztését a politikai közösségből. E diskurzusok a ki nem mondást a »magyarok« becsapásának tartják. Nem tesznek lehetővé reflektálást arról, hogy helyi társadalmakban évtizedeken át éppen a ki nem mondás működtetett egy olyan cigány–magyar különbségtételt, amelyben a magyart a cigány nem veszélyeztette, hiszen a »cigányok« egyértelműen a másodrendű szerepekben jelentek meg. Ma viszont, amikor a társadalmi szerepek és hierarchiák evidenciája megrendül, amikor a falu otthonossága általában bizonytalanodik el, a cigány kimondásra kerül. A láthatatlanság után ezúttal főszerepet kap. Képes magába sűríteni és kifejezhetővé tenni a falusi térszerzés és elbizonytalanodás számos tapasztalatát.” (Horváth–Kovai 2010: 40–41. o.)

⁵ Erről lásd Juhász (2010).

a kisebbségellenes közhangulat erősítésében és a többségi társadalom kisebbségekkel szembeni mobilizálásában pedig paramilitáris, a helyi önvédelemre szakosodott, illetve az ezeket megszólaltató szélsőjobboldali médiumok vesznek részt.

A cigányellenesség intézményesülése a szélsőjobboldali politika kontextusában

A romák kriminalizálása többféleképpen jelent meg a kelet-európai országok történetében, a náci terror időszakát leszámítva azonban precedens nélküli a gyűlölet-cselekményeknek ez a sorozata. Hogy közelebb kerüljünk ennek megértéséhez, azokat a szélsőséges politikai szervezeteket kell vizsgálnunk, amelyek létrehozták a cigányellenesség radikális formáit. A 2003-ban a főként egyetemistákat tömörítő *Jobboldali Ifjúsági Közösségből* párttá alakult Jobbik Magyarorszáért Mozgalom támogatottsága 2009-ig 2,20 százalékról 14,77 százalékra⁶ ugrott. A MIÉP háttérbe szorulását követően a szélsőjobboldal meghatározó szereplőjévé váló Jobbik sikerének kulcsa a sok elhallgatással és számos feszültséggel körülvett „cigánytéma kisajátítása”, amely a mai napig a nagyságot tekintve erőteljesen fluktuáló – ugyanakkor diverzifikálódó – szavazótábor legfőbb kötőereje⁷. Ez a siker összefügg egy Janus-arcú – részben jószolgálati, részben paramilitáris – szervezet, a Magyar Gárda életre hívásával.

Az egyenruhát viselő szervezet tagjai több, romák által lakott településen rendeztek felvonulást a „vidéki közbiztonság” helyreállítását követelve. A Gárda a megalakulása óta több száz ilyen erődemonstrációt tartott, az első közülük még 2007 decemberében Tatárszentgyörgyön, ahol 2008 februárjában egy huszonnyolc éves apa és ötéves kislánya esett áldozatul egy minden bizonnyal etnikai motivációból végrehajtott gyilkosságnak. (A sorozatgyilkosságok elkövetői a vádirat szerint kapcsolatban álltak szélsőjobboldali csoportokkal.) Az erődemonstrációkat rendszerint a Jobbik prominenseinek közleményei vagy beszédei előzték meg vagy kísérték, amelyekben a „cigánybűnözés” jelenségére és az ellene való fellépés szükségességére hívták fel a közvélemény figyelmét. A Magyar Gárda Egyesület felszámolásáról született ugyan bírósági döntés, de a Fővárosi Ítéltábla 2009. július 2-i ítélete alól a szélsőjobboldali erőknek mind ez idáig – amint azt a gyöngyöspatai eset is bizonyítja – sikerült kibúvót találniuk.

Noha a Jobbik sikerét a régióban eddig senkinek sem sikerült utánoznia, az a politikai stratégia, amelyik a cigányság kriminalizálásával próbálja a többségi társadalom egyes szegmenseit mozgósítani, nem egyedülálló Kelet-Európában. A magyarországihoz leginkább a csehországi szélsőjobboldal hasonlít. Ott is szélsőséges pártok alkotják a mozgalom gerincét, a szcena azonban tagoltabb, politikai befolyása pedig egyértel-

⁶ Ezt az eredményt a párt a 2009-es európai parlamenti választásokon érte le – egyben megszerezve a lehetőséget, hogy az EP-be 3 főt delegáljon.

⁷ A megállapítás Bíró Nagy Andrásról és Róna Dánieltől származik. (Bíró – Róna 2011: 247. o.)

műen gyengébb a hazainál⁸. Miközben ezeknek az erőeknek a parlamenti választásokon nem sikerült kiemelkedő eredményeket elérniük⁹, az egész jobboldali diskurzust mégis jelentős mértékben befolyásolják. Ennek hatása leginkább a helyi választási kampányokban érhető tetten, amelyek során nemcsak napirendre tűzték a cigány-ügyeket, de tárgyalásának módját is jelentős mértékben meghatározták. (Albert 2012) Bulgáriában ugyancsak egy ehhez hasonló folyamat zajlik: ott hasonló szerepvállalással (nemzeti önvédelem és karitatív, szociális akciók) 2007 óta működik „nemzeti gárda”. Tagjai ugyanúgy egyenruhát viselnek és kiképzéseken vesznek részt, valamint a nemzeti ügy szolgálatát ugyanúgy a „cigány terror elleni védelemmel” kapcsolják össze. (Efremova 2012)

Azt is tudjuk, hogy nem kizárólag kelet-európai jelenséggel állunk szemben. Noha igaz, hogy Nyugat-Európában a szélsőjobboldal fő ellenségét a globális Dél országaiból érkező, elsősorban muszlim közösségekben találta meg, a „nemzetségtől” ideológiát hirdető ultra-nacionalizmus repertoárja nagyban hasonlít Keleten és Nyugaton. Egyformán tartozéka a kisebbségek körében tapasztalható bűnözés témája, az annak visszaszorítására irányuló rendpártiság, az idegenekkel szemben túlzottan megengedő mainstream politikát ostromozó elitellenesség, valamint a „benszült” nemzet önrendelkezési jogát kifelé védelmező euroszeptizmus. A szélsőjobboldali politika mozgásterét Kelet-Európában ugyanakkor növeli a baloldali fogantatású strukturális kritika gyengése és a mélyen rögzült történelmi sztereotípiák, illetve a cigány- és zsidóellenesség felerősödése.¹⁰ Magyarország kapcsán külön érdemes kiemelni, hogy a neoliberais ihletésű gazdaság- és társadalompolitikai reformokért hevesen bíráló baloldali párt támogatottságának csökkenése szélesebb teret nyitott a szélsőjobboldalnak (amely, éppen ezért, elutasítóbb a piaci erőket támogató politikával szemben, mint Nyugaton¹¹). Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy más kutatók szerint az egész Európában érzékelhető cigányellenesség sokkal inkább magyarázható európai, mint nemzeti, valamint inkább politikai-kulturális, mintsem politikai-gazdasági folyamatokkal. A roma-kutató Michael Stewart a szélsőjobboldal vonatkozásában például azt a partikularizmusokra irányuló identitáspolitikát látja meghatározónak, ami az európai integrációra való válaszként született

⁸ A csehországi Nemzeti Párt 2002-ben alakult és 2011-ben oszlatták fel. Legjelentősebb teljesítménye a Nemzeti Gárda létrehozása volt, de az online média nyelvét is befolyásolta. A Munkások Pártja 2003-ban alakult meg; ez a párt az utcai politizálásban mutatott jelentős aktivitást és eredményesen gyűjtött maga köré különböző ultra-nacionalista és neonáci formációkat, amelyek közös platformját a cigányellenesség alkotja. A párt tagjai és szimpatizánsai gyakran masíroznak egyenruhában a romák által lakott észak-csehországi területeken, utcai összecsapásokat, lázadásokat provokálva.

⁹ A párt legjobb eredményét a 2010-es parlamenti választásokon érte el: a szavazatok 1,14 százalékát szerezte meg.

¹⁰ A két tendencia nem független egymástól, amint erre a jénai Carl Zeiss és a győri Rába munkásainak diskurzusait és attitűdjeit összehasonlító Bartha Eszter is rámutat. (Bartha 2011)

¹¹ Erről lásd Bíró – Dúró – Hajdú – Róna (2011: 18–19. o.).

meg sok európai országban, talán megkülönböztetett erővel Kelet-Európában¹².

Miközben a mi álláspontunk a társadalmi-gazdasági tényezőket hangsúlyozó szerzőkéhez¹³ talán közelebb áll, az alábbiakban bemutatjuk, hogy az identitáspolitika szerepe messze nem elhanyagolható. Ennek vonatkozásában egyelőre a szélsőjobboldallal foglalkozó szociológiai szakirodalomban sokat idézett amerikai antropológus, Douglas Holmes (Holmes 2000) munkásságára utalnánk. A szerző egyik fő állítása, hogy az európai szélsőjobboldal sikereinek legfontosabb kulcsa, hogy a társadalomban érzékelt problémákat újra tudta keretezni. Az „Új Jobboldal” pártjai társadalmi és gazdasági háttérű konfliktusok helyett kulturális és etnikai gyökerű konfliktusokról beszélnek, és az eltérő kultúrájú csoportok közötti együttélés és a nemzeti identitás kérdésének problematizálásával szorítják háttérbe – pontosabban kódolják át – a korábban gazdaságpolitikai keretekben értelmezett társadalmi ellentéteket. Az alábbiakban részben ezt a gondolatot követve kísérelünk meg magyarázatot adni a hasonló diszkurzív stratégiát követő magyarországi szélsőjobboldal gyöngyöspatai „áttörésének” okaira. Elemzésünkben ugyanakkor arra fogunk törekedni, hogy a társadalmi problémákat etnicizáló diskurzusok dinamikáját az azokat „termelő” és „befogadó” szereplők társadalmi-gazdasági helyzetének kontextusában, illetve az országos politikai folyamatok összefüggésében értelmezzük.

Szélsőjobboldali akcióorozat: Gyöngyöspata 2011

A Szébb Jövőért Polgárőr Egyesület járőrözése egy héttel azután vette kezdetét Gyöngyöspatán, hogy ott egy idős férfi öngyilkosságot követett el. A Jobbikhoz közel álló Barikád TV az esetet követő második napon – 2011. február 24-én – riportot¹⁴ adott közre „Cigányterror – Heves megye a polgárháború szélén áll” címmel. Ebben a Jobbik helyi képviselője a Vöröskeresztnek egy sokgyermekes család számára korábban tervezett, de addigra lemondott házvásárlási tervével hozta összefüggésbe az öngyilkosságot. Ezt követően a Jobbik tömegrendezvényt szervezett a falu főterén, amelyre a helyi lakosokat „Demonstráció a cigányterror ellen” című szórólapokkal toborozták. A rendezvényen hozzávetőleg 1500–2000 fő vett részt, egy részük helybéli, másik részük oda utaztatott aktivista. A Jobbik nagygyűlése után a katonai jellegű ruházatban felvonuló személyeket is magában foglaló tömeg a „cigánysorra” vonult, ahol egy „Együttélési szabályzat” című, erre az alkalomra írott dokumentumot adták át a Cigány Kisebbségi Önkormányzat vezetőinek.

A Jobbik akcióját követően a polgárőrök tíz napon át „járőröztek” faluban. Többségük más településekről érkezett, őket néhány helyi

¹² Lásd Stewart (2012: 9. o.).

¹³ Lásd például Kalb – Halmi (2011), Minkenberg (2000).

¹⁴ Lásd: http://barikad.hu/barik%C3%A1dtv_%E2%80%9Ecig%C3%A1nyterror%E2%80%9D_%E2%80%93_heves_megye_polg%C3%A1rh%C3%A1bor%C3%BA_sz%C3%A9l%C3%A9n_%E2%80%93_20110225_0

család szállásolta el. A polgárőrök mellett a baltával és ostorral felszerelt Betyársereg tagjai is megjelentek a településen. Míg a „szebb jövősök” járőrözése széleskörű szimpátiát és megkönnyebbülést váltott ki Gyöngyöspatán (különösen a „cigánytelepet” övező utcák lakosságának körében), a Betyársereg megjelenését többségi oldalon is sokan nemtetszéssel fogadták.

Bár a feszültség a településen napról napra nőtt, ezt a kormány részéről nem kísérte semmilyen megnyilvánulás – pedig korábban Orbán Viktor miniszterelnök és Pintér Sándor belügyminiszter is többször azt mondta, hogy a félkatonai szervezetek akcióit nem fogják eltűrni. A rendőrség a járőrözés időszakában (március 1. és 16. között) ugyanakkor nagy erővel igyekezett fenntartani a rendet Gyöngyöspatán. Az idegeneknek egy részét igazoltatták, de az eseményekbe – arra való hivatkozással, hogy a résztvevők ruházata, cselekedetei nem tartalmazzák teljes körűen azon ismérveket, melyek a Magyar Gárdára egyértelmű utalásként szolgáltak volna – nem avatkoztak be.

A települést irányító polgármester lemondását követően a romák körében állandósult félelem a tetőfokára hágott. Ebben a hangulatban tett látogatást a faluban egy amerikai filantróp és üzletember, aki a roma közösségben uralkodó hiszterizált hangulattal szembesülve úgy döntött: lehetővé teszi, hogy a nők és a gyermekek pár napra elhagyják a falut. Ez az esemény súlyosan megosztotta a kormányoldal és az ellenzék képviselőit. Baloldalon „evakuálásként” értelmezték az akciót (a külföldi sajtó is ezt az értelmezést vette át); jobboldalon a cigányok régóta szervezett „üdültetéseként” állították be, amellyel az ellenzéki pártok (különösen az üzletemberrel összefüggésbe hozott LMP) a kormány lejárására törekednek.

A rendkívüli helyhatósági választáson megválasztott polgármester beiktatásakor a cigánybűnözés megállítását, a „közrend” és a munka becsületének helyreállítását ígérte a falu lakóinak. Ez a gyakorlatban a kormány „közmunka-mintaprogramjának” megvalósítását¹⁵, a közterületek fokozott rendőri ellenőrzését, a szabálysértések felderítését és azonnali, szigorú szankcionálását jelentette. A Jobbik színeiben megválasztott polgármester programjának fő referenciája az úgynevezett „érpataki modell”. A képviselőtestület július 17-i győzelme óta olyan rendeleteket alkotott, amelyek az Érpatakon kikísérletezett – a „rombolók” megrendszabályozására irányuló – módszertan kulcselemeit ültették át a gyakorlatba¹⁶.

¹⁵ A Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Helyettes Államtitkársága és a Mátraaljai Vízgazdálkodási és Talajvédelmi Társulat által szervezett, 2011. augusztus 1-én, illetve 15-én indított négy hónapos mintaprogramokban 60 gyöngyöspatai lakos vett részt. Közülük kisebbségi informátoraink szerint 3–4 fő volt többségi származású, a többi roma.

¹⁶ A 2011. augusztus elsején indított, négy hónapos mintaprogramban részt vevő személyek munkáját a polgármester és a jegyző videokamerával ellátott felügyelőkkal ellenőriztette. Többek közt ennek köszönhető, hogy a „szabályszerűtlen munkavégzésen” vagy hiányzásokon kapott 3 közmunkást három évre kizárták a programból – és ennek következményeként a bérpótló juttatáshoz való jogukat is felfüggesztették. A munkájukat szabályszerűen végző személyek jelentős részét munkaidejükön kívül, többnyire közterületen elkövetett szabálysértésekért büntették meg több ezer vagy tízezer forintba. Mivel a települési önkormányzatnak joga van a közmunkások munkabéréből levonni a köztartozásokat, a napi 8

A tavaszi események óta körülbelül 60–70 gyöngyöspatai roma kért politikai menedékjogot Kanadában, néhány család pedig az országon belül költözött más településre. Miközben a falu vezetése – a média egy részének hathatós támogatásával – a mintaprogram sikereiről beszél, a háttérben (egy helyi lakos megfogalmazásával élve) „törekeny, félelmen alapuló” rend kiépítése zajlik Gyöngyöspatán. A szélsőjobboldali vezetés rendparti intézkedéseinek elsődleges célpontjai – akárcsak Érpatakon – a helyi roma közösség tagjai, közülük is elsősorban a „cigánytelepen” lakó családok. A többségek által dominált, de kisebbségek számára is elérhető – tehát bizonyos értelemben hídszerepet betöltő intézmények – vezetőit olyan nyomás alatt tartják, amely mellett egyáltalán nem, vagy csak hatalmas személyes áldozatvállalás árán tudják folytatni munkájukat. Az „idegeneket”, akik a romák védelmében tartózkodnak a faluban, pedig megkísérlik diszkreditálni.

Noha a többségi oldalon is találunk olyanokat (még a polgármester támogatói között is), akik az említett intézkedéseket visszásnak találják, sokan elégedettek az új vezetéssel. Ezek a lakosok azt érzékelik, hogy „mióta rendszeresen járőröznek, kevesebb lopás történik”. A „frontvonal” lakói nagyobb biztonságban érzik magukat, „bízna” a polgármesterben és remélik, „hogyan az ígéreteit valóra váltja”. Támogatásuknak van egy másik, a „cigány-kérdéstől” független és országosan is érvényes motivációja: kiábrándultak minden korábbi vezetésből, mert korruptak voltak, a fiatal polgármesterben pedig a tiszta kéz politikája megvalósulásának lehetőségét látják. A mindennapos büntetéseknek számukra az az üzenete, hogy a rendőrség és jegyző, a korábbi vezetőkkel ellentétben, „teszik a dolgukat”.

Gyöngyöspata 2011. tavaszi „megszállása” és a nyomában előálló konfliktus még megengedte azt az értelmezést, miszerint a falu túle idegen eszmék és szándékok „áldozatául esett”. A demokratikus úton végbement szélsőjobboldali hatalomátvétel után azonban látnunk kell: a nyilvánosság fórumain megjelenő „áldozatiság-tézis” nem ad magyarázatot sem a helyi politika radikalizálódására, sem a konfliktus kimenetelére. Ezzel nem azt kívánjuk állítani, hogy a szélsőjobboldali csoportok stratégiája ne lett volna manipulatív. Azt viszont igen, hogy a „forró tavasz” megértéséhez elengedhetetlen azoknak a lakossági sérelmeknek, félelmeknek és törekvéseknek a mélyebb vizsgálata, amelyek egy bizonyos vágányra terelték az eseménysorozatot.

A következőkben rámutatunk a roma-többségi viszony Patán is felismerhető, általános jellemzőire: a szegregáció lakóhelyi és iskolai formáira, az előítéleteket újratermelő intézményekre és beszédmódokra, valamint – a másik oldalról – a cigányokkal szembeni többségi sérelmekre és panaszokra. Ezt követően a konfliktus lefolyását meghatározó specifikus tényezőkre hívjuk fel a figyelmet: az etnikai konfrontáció precedenseire a közelmúltból; valamint a helyi elit egy részének azon törekvésére, hogy saját pozícióját a cigány-kérdés meglovgolásán és felkorlácsolásán keresztül kísérelje megerősíteni, ezzel öntudatlanul előkészítve a talajt a szélsőjobboldali hatalomátvétel számára.

óra munkáért járó havi nettó 60 600 forint helyett sokan csak 30 000 vagy 40 000 forintot vittek haza – alig többet, mint a 28 500 forintos bérpótló juttatás összege.

Társadalmi egyenlőtlenségek és ellentétek Gyöngyöspatán

Gyöngyöspata Heves megye Gyöngyösi kistérségében, Gyöngyöstől tíz kilométerrel észak-nyugatra fekszik. Össznépessége a 2001-es népszámlálás idején 2761 fő volt, amiből 324 fő (11,7%) vallotta magát cigány nemzetiségűnek. A település egy történelmi borvidék része, ahol az államszocializmus idején jól működő, bár az eгри üzemekhez képest másodlagos jelentőségű szőlő- és bortermeles folyt. A rendszerváltás után a szőlészeti és borászati termelőkapacitás erőteljesen megcsappant, a mennyiségi termelésre beállított ágazat válságba került. Ma a borászati ágazatban tíz nagyobb családi vállalkozás működik. Tulajdonosaik elégedetlenek a politikai és gazdasági környezet nyújtotta lehetőségekkel, aminek fontos helyi társadalmi és politikai következményei vannak. A mezőgazdasági termelés történelmileg mindig is jelentéktelenebb szerepet játszott. A gabonaágazatban egyedül egy húsz alkalmazottat foglalkoztató, hozzávetőleg kétszáz hektáron gazdálkodó mezőgazdasági cég számít jelentősnek. Az ipari foglalkoztatás már a szocializmus idején jelentősebb volt, mint a mezőgazdasági. Akkor a gyöngyösi vállalatoknál (Egyesült Izzónál, bútorgyárban, vágóhídnál) és a közeli településeken található szén- és ércbányáknál (Visonta, gyöngyösoroszi ércbánya, gyöngyösoroszi és szúcsi szénbánya) dolgoztak a legtöbben, de a buda-pesti építőtelepeken is. Ezekben az ágazatokban voltak alkalmazásban a patai romák, férfiak és asszonyok is. A munkanélküliség a nagy foglalkoztatók megszűnése óta nagyjából állandó szinten van, körülbelül 100 fő körül mozog¹⁷. A romák és többségiek aránya a munkanélküliek között 80–20 százalék. Miközben a többségiek jelentős része az építőipar, különböző szolgáltatások vagy a mezőgazdaság területén önfoglalkoztatóvá vált, egyetlen roma vállalkozó van a faluban. E család két, helyben élő tagján kívül állandó munkaviszonya három roma férfinak van. További három-négy főt a helyi többségi szőlősgazdák alkalmi munkában foglalkoztatnak.

Sok elemző, köztük a kisebbségi ombudsmani jelentés szerzői is úgy találták, hogy „mielőtt az egyenruhások a településre érkeztek volna, nem volt jelentősebb feszültség a falu roma és nem roma lakosai között”. Ezzel szemben állt az a szélsőjobboldali médiumokból származó, de később sokkal szélesebb körben elterjedt vélekedés, miszerint a faluban élő romák deviáns viselkedését hosszú ideig tartó elfojtás után nevezték néven, és amit mások „konfliktusnak” hívnak, az valójában csak a többség igazságtételének pillanata volt. A magunk részéről úgy látjuk, hogy a gyöngyöspatai konfliktus háttérében kisebbségi és többségi lakosok együttélését terhelő, a rendszerváltás óta eltelt húsz év során felgyülemlett, de korábbi előzményekkel is bíró problémák állnak. Ezek között első helyen a korábban a helyi többségiekhez hasonlóan elsősorban az iparban foglalkoztatott romák munkaerőpiacról való kikerülése és tartós távolmaradása említendő. A patai cigányok jelentős részének legnagyobb sérelme az, hogy nem jutnak munkához. Ez a sérelem 2011

¹⁷ A 2001-es népszámlálás adatai szerint az akkori 2761 fős össznépességből 805 fő volt a foglalkoztatottak, 1070 az inaktív keresők, 769 az eltartottak, és 117 a munkanélküliek száma.

tavasza óta fokozódott azáltal, hogy azok a foglalkoztatók, akik eddig romákkal dolgoztak, a többségi közvélemény megvetésétől tartva nem alkalmazzák őket.

A másik, sok sérelmet magyarázó strukturális jellemző a lakóhelyi szegregációból fakad, amelynek spontán folyamatát a helyi vezetés szándékos elkülönítési politikája sokáig fokozta. A képviselőtestület 2006-ban helyi építési szabályzatban foglalt változtatási tilalmat rendelt el a falu néhány utcájában, amivel egyrészt az ún. „szocpolos” házak építését, másrészt a meglévő, romák által lakott ingatlanok fejlesztését, valamint roma családoknak a falu központjában irányába való költözését akarta megakadályozni. Ezt úgy érték el, hogy egy, a helyi politikában egyre nagyobb befolyásra szert tevő civil szervezet közvetítésével az önkormányzati testületi tagok fel nem vett tiszteletdíját a faluban örökös nélkül maradt, vagy más oknál fogva eladásra meghirdetett házak felvásárlására fordították, illetve kiközvetítették olyanoknak, akiket a helyi közösségre nézve veszélytelennek ítélt meg. Ez a kezdetben egy elitcsoportosulás által képviselt törekvés a többségi lakosok támogatását is elnyerte, és egyúttal megalapozta azok hatalmi aspirációit, akik „a cigányok” kontroll alá helyezését tekintették legfőbb feladatuknak. Az intézkedés a gyöngyöspatai romák számára ugyanakkor az önrendelkezés korlátozásával, az előrejutás megakadályozásával volt egyenlő.

Az egyenlőtlenység legfontosabb tényezőjeként említett munkaerőpiaci szegregáció nemcsak a közvetlen diszkriminációra, hanem az iskolázottságbeli különbségekre is visszavezethető. A patai romák alacsony iskolázottságának magyarázatát elsősorban a helyi iskola alacsony hatékonyságában látjuk. A roma gyerekek túlnyomó része speciális osztályba vagy egy speciális nevelési igényű (SNÍ) gyerekekkel összevont, szegregált osztályba jár. A külön osztályba sorolás térbeli elkülönítéssel párosul, a speciális „B” osztályok az iskolaépület földszintjén, a „normál” osztályok az emeleten kapnak helyet.

Az iskolai szegregáció két célt szolgál. Egyfelől azoknak a konfliktusoknak az elkerülését, amelyeket a pedagógusok nem tudnak kezelni, másfelől azt a társadalmi igényt, amely a többségi gyerekeket meg akarja óvni a cigányokkal való vegyüléstől. A mostani iskolavezetés úgy véli, hogy az elkülönítés biztosítása a feltétele annak, hogy „a magyar gyerekeket” ne vigyék el a közeli városi iskolák valamelyikébe.¹⁸

A szegregáció három, fent említett, intézményesült és erőteljes strukturális következményekkel bíró formája szinte lehetetlenné teszi, hogy az iskolázatlanságot, munkanélküliséget és legrosszabb lakáskörülményeket jelentő „cigány” státusból Gyöngyöspata ki lehessen törni. Bár vannak próbálkozások, de nagyon keveseknek sikerül, és azok is megrekednek valahol. „Elveszítik a hitüket, nincsen elég akaratuk” – mondta egy vele folytatott beszélgetésben az a faluból elszármazott roma ember, aki a cigány futball válogatott edzőjeként és a Rajkó zenekar vezetőjeként futott be karriert, és akinek példája nem tud ösztönzőleg hatni a helyi roma közösség tagjaira. Döntően azért nem, mert a mobilitás útjait

¹⁸ Az iskolai szegregációra először az Ombudsmani jelentés hívta fel a figyelmet, amelynek nyomán az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyermeknek Alapítvány feljelentést tett. (Lásd Kisebbségi Ombudsman 2011 és http://www.ccf.hu/gyongyospata_hu.html)

Gyöngyöspatán a többségi vezetés politikai és diszkurzív eszközökkel elzárta.

A 2011. tavaszi konfliktusnak, majd a szélsőjobb oldali hatalomátvételnek a gyöngyöspatai romák nem voltak aktív résztvevői. Noha a konfliktus előzményének tekinthető folyamatokban még szerepet játszottak, a paramilitáris erők „bevonulásától” kezdve passzív szemlélőivé váltak saját sorsuk alakulásának. A romák együttes fellépésének hiányát a politizálás előzményeinek és tapasztalatainak hiányával, ezen túlmenően pedig az etnikai szolidaritás részleges hiányával is magyarázhatjuk. Noha a gyöngyöspatai roma közösséget a többség messzemenően igyekszik homogenizálni, a kulturálisan valóban nagymértékben asszimilálódott¹⁹ családok a mai napig számon tartják, hogy a legidősebb nemzedékben a férfiak muzsikusként vagy munkásokként voltak. Ennél jelentősebb különbség a munkával, kiszámítható jövedelemmel és kapcsolatokkal rendelkező, és a teljes anyagi kiszolgáltatottságban élő, hosszabb távú megélhetési és együttműködési stratégiákkal nem rendelkező roma lakosok között áll fenn. A „faluban” lakó cigány családoknak a cigánytelepen lakó „tobániakkal” szemben érzett ellenszenvét részben az magyarázza, hogy az előbbieket úgy gondolják: a gárdistáktól és a Jobbiktól is megkímélte volna őket a sors, ha a többséget nem „bószíti fel” a telepiek „lezüllése”.

A konfliktus lokális előzményei: „a cigányok” mint probléma

Sérelmeik Gyöngyöspatán nemcsak a romáknak, hanem a többségieknek is vannak. Különösen azoknak, akik kiszolgáltatottak, vagyis akik társadalmi helyzete ugyancsak sérülékeny. Az a diskurzus azonban, amely ezek köré a kétségtelenül valóságos, de mégiscsak egyedi esetek köré szerveződik, tárgyát tekintve általánosító, használatát tekintve pedig sokkal szélesebb körben elterjedt, mint azt a tényleges sértettek száma indokolná. Megteremti a többségi normákat semmibe vevő, az azokra támaszkodó rendet felforgató, „a magyarokra” nézve éppen ezért vesztélyt jelentő cigány közösség képét. A sztereotípiák ugyanazok, mint amilyenek széles körben elterjedtek a többségi magyar társadalomban, ugyanakkor attól, hogy olyan történetek kapcsolódnak hozzájuk, amelyek kárvallottjai és olykor elkövetői is a beszélők számára ismert emberek, sokkal hatásosabbak. Fontos megjegyezni, hogy a többségi sérelmek egy erőteljes kanonizációs folyamaton mentek át. Ennek kulcsmomentuma a korábban említett civil szervezet vezetője által 2006-ban összeállított, 70 oldalas panaszlista volt, amelyet az illető a rendőrséghez, a helyi képviselőtestülethez és a térség országgyűlési képviselőjéhez is eljuttatott. Az a tény, hogy ez a „petíció” válasz nélkül maradt, nagy mértékben hozzájárult az említett intézmények legitimitásának eróziójához és az érintettek cigányellenes indulatainak felerősödéséhez.

„Az ellentétet az szítja, hogy nem dolgoznak a cigányok. Ez irritálja ez embereket” – mondta egyik beszélgetőtársunk, majd a meglátása sze-

¹⁹ Egy később beköltözött oláh cigány családon kívül a gyöngyöspatai romák meghatározó része romungró: a mai nemzedékek nem beszélnek egyik cigány/roma nyelvet sem, nem ápolnak a parasztoktól őket megkülönböztető hagyományokat.

rint²⁰ egyre gyakoribbá váló lopásokról kezdett el beszélni. Példaként ő is – mint a pataiak többsége – a Kecskéköt említette elsőnek, talán azért, mert „ott termett a legszebb szőlő”. A cigánytelep mögötti dombon épült, takaros víkendházak és jól termő hétvégi kertek lepusztulása nemcsak a tulajdonosok számára fájdalmas. Az elhagyott, majd a romák által „széthordott” kertek mindennapi látványa a falu többségi lakóit a rendszer-váltás utáni nehézségekre (a későszocializmusra jellemző biztonság elpárolgására, a sokszor hiábavalónak tűnő fáradozásra), valamint a büszkeség tárgyát képző paraszti tradíciók folytathatatlanságára emlékezteti. A paraszti becsületet mélyen sértő tüskét elviselhetetlenné az teszi, hogy a „Bajcsiban épült szocpolos házak tetején kötöttek ki a Kecskékön szétszedett pincék cserepei”. Egy másik beszélgetőtársunk szerint „a kis lopásokkal korábban nem volt probléma, mert nem számított az embereknek 20 kiló gyümölcs, de most már nem jó a parasztlakók helyzete sem, ezért már a pataiak sem olyan toleránsak, mint régen”. (Azt is meg kell azonban említeni, hogy a Kecskékő pusztulásának van egy másik, számszerű kisebbségben lévő többségi és romák által osztott olvasata, miszerint mindenki számára tudott volt, hogy a Kecskékővel azután, hogy máshol a falu határában nagyobb kiterjedésű, jól megközelíthető földeket kaptak vissza a korábbi tulajdonosok, „nem érdemes vesződni”.)

A sérelmek általánosítását elősegítik azok a szóváltások, amelyek a verbális agresszió megnyilvánulásának tekinthetők. A többségi emberek, kiváltképpen az idős paraszt asszonyok és férfiak, akik a roma fiatalokhoz hasonlóan több időt töltenek az utcán, tiszteletlenségnek érzékelik a néhány tizenéves fiúra jellemző, mégis a cigányság általános jellemzőjének bemutatott viselkedést. (Ezt mi magunk a társadalmilag kiszolgáltatott, gettójába visszaszoruló csoport hétköznapi ellenállásaként értelmezzük, amely apró, szimbolikus győzelmekkel próbál a helyzetükért részben felelősnek tartott többség legsérülékenyebb tagjain elégtételt venni.) A többségi sérelmi diskurzus nagyon fontos eleme a meg nem értettség és a méltánytalan bánásmód érzése. Sokaktól hallani – főleg alacsony fizetésért dolgozó, de stabil egzisztenciával rendelkező emberektől –, hogy a „cigányok hat gyerekkel munka nélkül” annyi jövedelemhez jutnak, mint ők több évtizedes megszakítatlan munkával. Mint említettük, a „magyarok” sérelmeit nem vette komolyan a jegyző, a rendőr, a bíróság. Az államba vetett bizalom hiánya, sőt a képviselőivel szembeni gyanakvás nagymértékben meghatározta azt is, ahogyan a 2011. tavaszi konfliktust feldolgozták és elbeszéltek többségi oldalon: „a magyarokra nem figyelt se Pintér, se a média”, nem úgy, mint a cigányokra, akik a domináns többségi olvasatban „a felfordulást” okozták. Sőt, mi több, a külső segítség és támogatás különböző formái is csak a cigányokhoz érkeztek, akik „loptak, csaltak, és jutalomból még el is vitték őket nyaralni”. A sérelmi diskurzus legfontosabb jellemzője, hogy kizárólagosságot teremt: „a mi” sérelmeink attól valóságosak, ha tudjuk, kik azok, akik ezeket elkövették. Azokról pedig, akiket a vétkes szerepébe helyezték, elképzelhetetlenné válik, hogy nekik maguknak is sérelmeik legyenek. Miközben „a magyarok” sérelmeit felnagyítja, ez a domináns többségi

²⁰ A hivatalos rendőrségi statisztikák nem mutattak radikális növekedést a bűnesetek számában.

diskurzus egyben el is fedti a fent említett strukturális kényszerekből származó panaszokat.

A sérelmekre és elkövetőik megnevezésére fókuszáló többségi diskurzus „szállítói” a „frontvonal” nagyrészt idős lakói. A diskurzus „multiplikátorai” között azonban – amint azt a Kecskékő kapcsán jeleztük – olyanokat is találunk, akik nem a közvetlen sérelmeiket mondják el a „cigány-kérdés” nyelvén, hanem azzal saját társadalmi helyzetükre és azzal kapcsolatos problémáikra adnak választ. Több olyan adatközlőnk akadt, aki a beruházások elmaradását, a „korábbi rend” felborulását, illetve a bizalmatlanság térnyerését a romák viselkedésével hozta összefüggésbe. A többségi lakosok jelentős része tehát a gazdasági helyzet romlásának, a társadalmi dezintegrációnak, a szolidaritás hiányának magyarázatát – az ország lakosainak többségéhez hasonlóan – nem a falut érintő, mélyreható társadalmi-gazdasági változásokban keresi, hanem ellenkezőképpen, azokról a figyelmet eltereli és egy olyan társadalmi csoportra irányítja, amely ugyanannak a strukturális átalakulásnak a legnagyobb kárvallottja. Eközben nyilván megerősíti azt a rendszert, amely a szűkös erőforrásokért való versenyből a cigányokat kizárja. Végezetül a többségi diskurzus legitimátorainak szerepét eljátszó lokálpatrióta elit tagjait kell megemlítenünk. Az ő „fordulatuk” mögött – amint azt az alábbiakban megmagyarázzuk – egyfelől az áll, hogy több tagjuk abban az etnikai frontvonalként értelmezett zónában lakott, ahol a „forró tavasz” előzményei lezajlottak; és többen közülük az utóbbi években fizikailag is konfrontálódtak a telepen lakó romák egy-egy csoportjával. Másfelől, amint látni fogjuk, a lokálpatrióta elit a cigányellenes indulatok politikai kifejezésében látott módot a „puha struccpolitikát” folytató vezetői réteg meggyengítésére, majd sarokba szorítására.

A konfliktus kialakulása a gyöngyöspatai lokálpatrióták és az országos szélsőjobboldali politika találkozási nyomán

A szegregáció által kiváltott strukturális problémák, a belőlük kitermelődő deviancia, illetve annak többségi megbélyegzése („cigány-kérdés”-ként) együttesen eredményezték, hogy a „cigánytelep” és a „falu” határán a kétezres évek közepére kialakult egy etnikai frontvonal. A „Bajcsin” néhány évtizeddel ezelőtt még csak parasztok laktak, nyilván a szegényebbek. Az utca egyik házsorának kertjei a néhány évente kiöntő patak felé szaladnak le. A patak túlsó oldalán már korábban is volt cigánytelep. Ez volt az a zóna, ahonnan a kerti lopások történetei elindultak. Az elmúlt évtizedekben a Bajcsin eladott ingatlanok egy részét roma családok vásárolták meg, aminek következtében a mindennapi interetnikai viszonyok feszültté váltak, és ezeket csak folyamatos súrlódások és elfojtások árán sikerült egyensúlyban tartani. Vannak, akik emlékeznek még arra, hogy valamikor jobb volt a szomszédokkal való viszonyuk, ma viszont ebben az utcában jellemzően nem köszönnek egymásnak a többségi és roma szomszédok.

A 2011. tavaszi konfliktus előzményeinek tekinthető, korábbi konfliktusok nagy része ugyancsak ehhez az utcához (más része a szintén

„ütközőzónaként” értelmezett iskolához) kötődik. Az első verekedés 2006-ban tört ki, azután, hogy a Bem utcában lakó hegybíró kocsjának a gumiját gyerekek leeresztették, ami meglepően gyorsan vezetett kollektív egymásnak feszüléshez. Komolyabb baj azért nem történt, mert időközben a helyszínre megérkeztek a kommandósok, akiknek a két csoportot sikerült szétválasztaniuk. Noha az incidensnek komolyabb sérültje nem volt, politikai következménye annál inkább: falugyűlést tartottak, ahol hangot kapott a cigányellenesség, ami a lokálpatrióta civilek közül kinőtt önkormányzati képviselőjelöltek támogatottságát növelte. Egy két évvel későbbi incidensre többségi beszélgetőtársaink úgy emlékeznek, hogy egy „cigány kocsi” elsodort egy „magyar fiút”. A vezető felismerő „magyarok” informátoraink szerint „leментek magyarázatért a Bajcsira”, ahol megverték őket. Bűncselekmény nem lett az ügyből, újabb falugyűlés azonban igen, továbbá tüntetés a „cigányvajda” háza előtt. A harmadik eset 2009-ben történt: egy tanárnőt megütött egy cigányasszony, mert tudomására jutott, hogy az unokáját bántalmazták az iskolában. A szegregáció intézményesítése miatt egyébként is előtérbe kerülő iskola ezen a ponton involválódott a konfliktusok menetébe, miközben a szereplők (ez esetben a tanárnő) még mindig a „Bajcsi” környékén lakók voltak. Végül 2010-ben a ballagást ünneplő, hangoskodó cigányok és a körzeti megbízott között alakult ki összetűzés. A megbízott harmadszori szóbeli figyelmeztetése után pár ittas telep lakos fenyegetően lépett fel vele szemben, és neki csak a rendőrkutya bevetésével sikerült lecsillapítani őket. Ugyanezen év decemberében újra az iskola vált a konfliktusok helyszínévé: nagyobb gyerekek megverték a Jobbik polgármesterjelöltjének – a mai polgármesternek – a fiát. Ez az incidens a korábbiakkal ellentétben nemcsak a cigányellenességet növelte a többségi lakosság körében, hanem a szélsőjobboldali párt jelöltjének magas elutasíthatóságát is enyhítette.

A 2006 és 2010 között lejátszódó konfliktusnak visszatérő szereplői voltak a helyi közéletnek azok az akkor még feltörekvő szereplői, akik a falu magas iskolázottságú alkalmazotti és vállalkozói köréből kerültek ki. Ezek a „lokálpatrióták” a hagyományok megőrzését a helyi gazdaságfejlesztés szándékával kötötték össze. Ennek az átfogó stratégiának a bázisát két olyan, általuk alapított és irányított civil szervezet alkotta, amelyek egyszerre voltak alkalmasak a minőségi borászat felélesztésén iparkodó személyek, illetve az agro-turizmus felfuttatására törekvő vállalkozók érdekeinek hatékonyabb képviselésére, továbbá a helyi lakosság szimpátiájának elnyerésére. Itt érdemes megjegyezni, hogy Gyöngyöspátán sokan vannak, akiknek az őseik több száz évre visszamenőleg a faluban éltek. A faluban népdalkör működik, a hagyományos paraszti viseletet a szocializmus időszakára eső „kivetkőzés” után újra megvarrják, és egyre gyakoribb, hogy ünnepek alkalmával fel is veszik. A hagyományokhoz való, erőteljesebb kötődés mögött részben a lokálpatrióták munkája áll. Az említett civil szervezetek több éve fektetnek jelentős energiát a műemlék jellegű épületek és közterek szépítésére és megújítására, a hagyományos mesterségek felélesztésére. E mögött a törekvések mögött nemcsak racionális gazdaságfejlesztési elképzeléseket, hanem egy többé-kevésbé koherensnek mondható, Holmes terminusával integránsnak nevezhető világképet és törekvéseket találunk. Ezeket mindenekelőtt a

„természetes adottságként” kezelt közösséghez való tartozás értékességebe vetett hit; a kulturális önkifejezésnek a csoportlétén alapuló, sajátos „belső logikával” bíró kollektív formái (például a tájjellegű élelmiszerek és konyhaművészet) melletti kiállítás; és a saját csoport kulturális értékei változatlanóságának és kizárólagosságának tudata jellemzi – olyan jegyek, amelyek az „ellen-felvilágosodás” eszmetörténeti hagyományával mutatnak rokonságot²¹.

Azok számára tehát, akik a régi magyar falut akarják 21. századi körülmények között feléleszteni, a cigányok jelenléte problémát jelent, ugyanis a „renitenskedő”, a falu köztereit „elfoglaló”, növekvő számú és számarányú cigányság jelenléte megakadályozza a helyi fejlesztőket abban, hogy a falut olyan homogénné tegyék, amilyennek ők szeretnék látni. Korábban már tettünk róla említést, hogy a lakóhelyi szegregáció megerősítésében és intézményesítésében, a „színhatár felállításban” meghatározó szerepe volt az egyik, helyi civil szervezetnek, amelynek ösztönzésére az ingatlanokra és lakóhely változtatásra vonatkozó tilalmat – az állam törvényei ellenében – helyben törvényesítették. Ugyanehhez a „baráti körhöz” tartozik az iskola jelenlegi igazgatója is, aki a „színhatárt” az iskolában is felállította. A civil szervezet tagjai kezdetben csak kívülről gyakoroltak nyomást az önkormányzati testületre, mintegy „árnyék-önkormányzatként” működve, majd mind többen kerültek a helyi képviselőtestület meghatározó pozícióiba. Népszerűségüknek jót tett a cigányokkal szembeni – akkor még radikálisnak tűnő – fellépés. Elsősorban a faluban élő idős parasztok szimpátiáját nyerték el, akik közül sokan a rendszerváltás veszteségeinek érezték magukat, és szimpátiával figyelték a falu felélesztésén munkálkodó vállalkozókat. Ez a csoport az időseken kívül a konfliktuszóna lakóiban is támogatókra talált, akik hozzájuk hasonlóan úgy érezték, hogy – a cigányokkal ellentétben – az állam cserbenhagyta őket. A civil szervezet legerősebben motivált tagjává azok váltak, akik maguk is konfliktuszónában laktak és érintette váltak a korábban említett incidensekben.

A szegregációs intézkedések, a mindennapi beszédben hosszú ideig rejtett, különböző helyzetekben mégis elő-előtörő cigányellenesség, a roma fiatalok lázadásának hétköznapi formái, a határként, és egyben frontvonalként működő zónában vissza-visszatérő incidensek, és nem utolsósorban a többségiék fülében ketyegő „demográfiai bomba” olyan feszültség-gócot hoztak létre, amely rendkívül sérülékennyé tette az interetnikus együttélés korábban stabilnak tűnő mintáit. A sérülékenységhöz az a legitimációs válság is hozzájárult, amelyet az eliten belüli viszonyok megromlása vont maga után. 2009-ben hirtelen meghalt az a polgármester, aki jelentős társadalmi támogatottságnak örvendett. Halálát máig a lokálpatrióta civilek tevékenységével hozzák összefüggésbe, akiknek azonban a soron következő önkormányzati választáson sem sikerült annyi hatalomhoz jutniuk, mint amennyit maguknak vin-

²¹ Az ellen-felvilágosodás fogalmát a német romantikus mozgalmat erőteljesen kritizáló Isaiah Berlin dolgozta ki (Berlin 1976). Ugyanezt a mozgalmat sokkal differenciáltabban írta le Raymond Williams, ugyanakkor nem tagadva, hogy a szélsőjobb oldali mozgalmak egyik alapvetése, a „kultúrák” belső (kívülről megismerhetetlen) logikája, a romantikus mozgalom közvetítésével épült ideológiájukba (Williams 1977).

dikáltak. A 2010-ben megválasztott polgármester úgy igyekezett saját támogatottságát megtartani és a társadalmi rendet megőrizni, hogy a helyi nyilvánosságban még többnyire tabuként kezelte, de egyre inkább előtérbe kerülő cigányügyekkel nem foglalkozott. Mivel az együttélést inkább strukturális (elsősorban a munkanélküliségre visszavezethető), mintsem kulturális gyökerű problémának tekintette, amelynek kezeléséhez nem áll rendelkezésre elegendő erőforrás, a ki nem mondás stratégiáját vitte tovább. Nemcsak a többségi sérelem-émléket által regisztrált apróbb lopásokat negligálta, hanem a nagyobb problémákat is: a munkanélküliség nyomában érkező gyermekszegénységet, a pedagógusok cigány gyerekekről való fokozatos lemondását, a roma érdekképviselő gyengeségét, és a többséghez tartozók növekvő türelmetlenségét velük szemben.

Ezt a patthelyzetet borította fel 2010-ben az a fiatalember, aki a szélsőjobboldali párt polgármesterjelöltjeként kísérelt meg (először sikertelenül²²) betörni a közéletbe, és akit mi „a cigányok” által elkövetett egyik incidens sértettjeként mutattunk be. Magányos volt, a falu elitje az állami borászati vállalat sikertelen privatizációjában játszott szerepe miatt nem fogadta be, alacsonyabb státusával összefüggő jellemzői miatt sokan pedig egyenesen megvetették. Ugyanakkor, paradox módon, a lokálpatriótáknak szükségük is volt rá, mert személyében és törekvéseiben eszközt láttak saját célkitűzéseik megvalósítására. Karrierjében az hozott áttörést, hogy a falut a maga sérelmeivel felkínálta az országos szélsőjobboldali politika és média számára.

A 2011 tavaszának folyamán a faluban megjelenő paramilitáris, a szélsőjobboldali párthoz erősen kötődő szervezetek kikezdték a helyi hatalom már korábban megrendült intézményeit, azokat a hálózatokat, amelyeknek azt megelőzően fontos szerepük volt a társadalmi rend fenntartásában. A bizalmatlanság elharapózott és általánossá vált – nem csupán a kisebbségi és többségi lakosság viszonylatában, de a kisebbségi és többségi csoportokon belül is. A falu polgármestere, érzékelve társadalmi támogatottságának hanyatlását, lemondott, és ezáltal a szélsőjobboldali politika előtt szabadabbá vált a hatalom megragadásához vezető út.

A 2011. július 17-én megtartott, rendkívüli önkormányzati választáson a romák „rombolásával” szemben zéró toleranciát hirdető Jobbik jelöltje a szavazatok 33,8 százalékát szerezte meg. Győzelméhez jelentősen hozzájárult, hogy a rendkívüli választáson rajta kívül hét jelölt indult. A választás kimenetelében különösen fontos szerepet játszott, hogy a település politikai életében nagy mértékben előretörő lokálpatrióta elit nem sorakozott fel egyetlen jelölt mögé.²³ Noha a radikális cigányellenesség programjával megszólítható választói közösséget is megosztotta a Véderő jelöltjének fellépése (akinek 10,5 százalékot sikerült a Jobbik

²² A 2010-es önkormányzati választásokon a Jobbik jelöltjeként csak a szavazatok 6 százalékát sikerült megszereznie.

²³ A korábbi polgármester és a „baráti kör” politikája között lavírozó, a kormánypárt csendes támogatását élvező és végül második helyen befutó alpolgármester-asszonyt nem is a Jobbik jelöltje, hanem a „baráti kör” oszlopos tagjaként számon tartott borász-népművelő ütötte tulajdonképpen ki. (Utóbbi az érvényes szavazatok 21,4 százalékát, előbbi 26,0 százalékát szerezte meg.)

táborából kiharapnia), a programjuk alapján egyértelműen szélsőjobboldalinak tekinthető jelöltek közötti versengés más szempontból a Jobbik jelöltjének kedvezett. Ez utóbbi ugyanis sikeresen használta ki a Szébb Jövőért Polgárőr Egyesületnél harcosabban fellépő, félkatonai alakulatok akciói okozta általános ellenszenvet, önmagát a „radikális, ámde józan és igazságos” politika képviselőjeként pozicionálva. Interjúink és beszélgetéseink egyértelműen arra engednek következtetni, hogy ezzel a taktikával a nála mérsékeltbb jelöltek támogatói közül többeket sikerült a maga oldalára állítania. Az elitcsoportok közötti párharc a „jobbra tolódott” politikai centrum szétzilálódását eredményezte. A Jobbik jelöltje által elért választási siker legfontosabb kulcsának pontosan ez a fragmentáció bizonyult. Bármilyen erősnek is gondolták magukat a „lokálpatrióták” Gyöngyöspatán, ahhoz nem voltak elég erősek, hogy a Jobbikkal szemben olyan alternatívát vigyenek győzelemre, amelyet külső szereplők és források nem támogattak²⁴.

Az országos politika szerepe a konfliktus kimenetelében

Abban a folyamatban, amely az etno-szociális feszültségek manipulációján és eszkalációján keresztül egy kirekesztő jellegű politikai erő demokratikus legitimációjához (majd rendpárti programjának megvalósításához) vezetett, messzemenően fontosabb szerepet játszottak az országos, mint a lokális törekvések és viszonyok. Amint azt elemzésünk elején már megemlégettünk, a gyöngyöspatai események szempontjából mindvégig meghatározónak bizonyult a szélsőjobboldali párt országos stratégiája és az ennek alárendelt lokális taktika, amelynek sem itt, sem máshol nem állta útját a helyi közösség vagy az állam. Emiatt még egyszer át szeretnénk tekinteni azokat a folyamatokat, amelyek az országos politikában fontossá tették Gyöngyöspatát.

Egyetértünk a gyöngyöspatai mobilizációs kísérletről gyors elemzést közreadó Political Capital elemzőivel, akik a szélsőjobboldali párt törekvéseit egy a parlamentbe frissen bekerült rendszerkritikus politikai szervezet nehézségei tükrében kíséreltek meg interpretálni²⁵. Különösen fontosnak tartjuk, hogy a parlamenti politizálás a lokális cselekvést előtérbe helyező stratégiát erőteljesen kikezdte. Ezt ellensúlyozandó dönthetett a szavazói bázis konszolidálására törekvő párt felső vezetése úgy, hogy visszatér a kormánypárttól őt markánsabb módon megkülönböztető – korábban már bevált – utcai politizáláshoz²⁶. Vona Gábor január

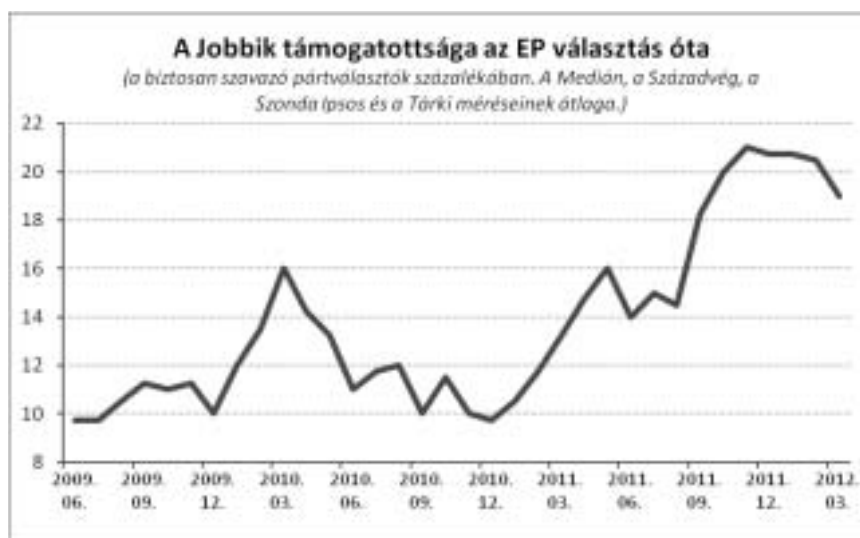
²⁴ Ez utóbbi tényező is minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy az elitcsoport kommunárius értékrendjével és gazdaságfejlesztési törekvéseivel szimpatizáló, ámde a cigányok elleni radikális fellépést az adott helyzetben előtérbe helyező szavazók közül sokan a Jobbik jelöltjét választották.

²⁵ Lásd „A Jobbik sikeres terepkísérlete”: <http://www.politicalcapital.hu/blog/?p=1938058>

²⁶ „Úgy döntöttünk, hogy nem finomkodhatunk a továbbiakban, és ugyanazt a vonalat kell folytatni, amit elkezdtünk” – magyarázta az origónak Murányi Levente, a Jobbik alelnöke, hogy Vona Gábor a parlament tavaszi ülészakának első ülésén miért viselte a betiltott Magyar Gárda mellényét. Forrás: <http://www.origo.hu/itthon/20110216-vona-gabor-magyar-gardamelleny-jobbik-a-tavaszi-parlament-ciklus-elott.html>

29-i évadnyitó beszédéből – amelyben a pártelnök a parlamenten kívüli cselekvés szükségességére és a Jobbik mozgalmi karakterére helyezte a hangsúlyt – már következtetni lehetett a párt politikájának radikalizálódására. A „cigánybűnözés” tematizálására egy nyolcvanegy éves, laki (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) asszony meggyilkolása adott lehetőséget²⁷. A pártelnök Lakon elmondott beszédében egyúttal bejelentette: a parlament tavaszi ülészakának első napján gárdamellényben fogja Pintér Sándor szemébe mondani, hogy a kormány nem tesz meg mindent a bűnözés visszaszorítása érdekében. A február 14-i ülés, amelyen Vona Gábor ígéretéhez híven az Új Magyar Gárda mellényében jelent meg, nemcsak a Gárda-utódszervezetek melletti látványos kiállásra nyújtott lehetőséget. E szimbolikus gesztussal a Jobbik vezetője a párt stratégiaváltását is egyértelművé tette.

Az alábbi táblázatban szereplő grafikon alapján megállapítható, hogy a Jobbik támogatottsága – amely 2010 decemberében 10 százalék alá süllyedt – 2011 februárjára érezhetően növekedésnek indult. Ebből a párt vezetői azt a következtetést vonhatták le, hogy a „cigány-kérdés” valamint az észak-keleti régióban meglévő etno-szociális feszültségek napirendre tűzése alkalmas lehet a szavazótábor megerősítésére és az elvesztett lendület visszaszerzésére.

Forrás: Political Capital

A 2011. március 1. és július 17. közötti időszakban lezajló események ismeretében nem kétséges, hogy a Jobbik stratégái jó érzékkel választottak. Noha Gyöngyöspata „megszállása” nem volt kockázatmentes, mind az állami szervek, mind a helyi lakosság – a Jobbik szempontjából – kedvezően reagált. Kutatásunkból egyértelműen az derül ki, hogy

²⁷ A január 23-i esetet követően a faluban ugyanis az a hír terjedt el, hogy az asszonyt négy, alig tizenkét-tizenhárom éves cigány gyerek gyilkolta meg.

a roma-többségi viszonyt terhelő – az utóbbi években érezhetően eszkalálódó és a konfliktus kirobbanása előtti hetekben újfent felszínre kerülő – feszültségek fontos szerepet játszottak az eseménysorozat lefolyásában. A szélsőjobboldali mobilizáció csakis azért lehetett sikeres, mert olyan érzelmeket, észleléseket, attitűdöket és szimbólumokat tudott mozgósítani, amelyek meglévő társadalmi igényekre és érdekekre épültek, illetve azokra reagáltak. Nyilvánvalóan nem az összlakosságról van szó, de a helyi társadalomnak olyan jelentős részéről, amelynek magyarázatait és érdekeit a szélsőjobboldali csoportok az adott helyzetben képesek voltak általános érvényű magyarázatokként és érdekeként elfogadtatni.

A kormányzat, mint említettük, szinte kizárólag az állami erőszakmonopólium fenntartására koncentrált. Ebben kétségtelenül szerepet játszott a félkatonai szervezetek – mindenekelőtt a polgárőr szervezetek – működését és jogait szabályozó törvények hiányossága és az erre visszavezethető megengedő bírói gyakorlat, amelyet ezek a szervezetek a saját javukra fordítottak. Korábbi elemzésünkben azonban arra is rámutattunk, hogy a 2011 tavaszán érvényben lévő jogszabályok már Gyöngyöspatán is lehetőséget adtak volna a települést megszálló félkatonai szervezetek megfékezésére; és a gyöngyöspataihoz nagymértékben hasonló hajdúhadházi események során a kormányzat konfrontatívabb stratégiát választott. A kormányzat passzív, illetve reaktív viszonyulásán érdemben nem változtatott az sem, hogy június elején kiemelt kistérséggé nyilvánították Gyöngyöspatát (valamint négy környező települést), és ennek nyomán itt indult útjára 2011 augusztusában negyven fő részvételével az új országos közmunkaprogram. Valódi offenzívát csak maga a kormány indított, még hozzá nem helyben, hanem az országos politikai arénában. Május elején bejelentették, hogy „az egyenruhás bűnözés folyamata, háttere és a gyöngyöspatai események feltárása, valamint az egyenruhás bűnözés felszámolása” érdekében eseti parlamenti vizsgálóbizottságot állítanak fel²⁸. A kormány előterjesztése a szélsőjobboldali csoportok fellépésének vizsgálatán túl a bizottság feladatául szabta a gyöngyöspatai romák „húsvéti utaztatása” körülményeinek és szervezésének feltárását, továbbá annak megvizsgálását is, hogy „ellenzéki pártok részt vettek-e az ország közrendjének, közbiztonságának és köznyugalmának megzavarásában, és ha igen, azt milyen szándékkal és céllal tették”. A kérdésfelvetés jelzi: a kormány célja az volt, hogy a szélsőjobboldali erők, valamint az eseményeket – állítólagosan – saját pozíciójuk megerősítésére felhasználó „áljogvédők” és az utóbbiak álláspontjához közelítő parlamenti ellenzéki erő hatását és működését egymással összefüggésbe hozza, valamint a két tábor együttesen tegye felelőssé az etnikai feszültségek robbanásáért. Ehhez a média kormánypárti részének támogatását meg is kapta. A kormányzat és az irányítása alatt álló hatóságok tehát a gyöngyöspatai helyzet irányításának kézbevétele helyett (amire még a rendkívüli polgármester-választáskor is jó esély lett volna) a kezdeményezést helyi szinten a szélsőjobboldali erők kezében hagyták.

²⁸ Lásd a parlament által elfogadott eseti bizottság felállítására vonatkozó határozati javaslat szövegét: <http://www.parlament.hu/irom39/03075/03075.pdf>

Összegzés

A gyöngyöspatai konfliktus közvetlen kiváltó oka a szélsőjobboldali erők legitimációs igénye volt. A szélsőjobboldali mobilizáció két oknál fogva lehetett eredményes. Egyrészt a gyenge állami beavatkozás következtében, amely az állami erőszakszervezetek révén megakadályozta ugyan az erőszak kirobbanását (ami az ezzel egy időben zajló csehországi lázadásokkal összehasonlítva nem jelentéktelen eredmény), de semmit sem tett annak érdekében, hogy a helyzetet hosszabb távon ellenőrzés alatt tartsa és a helyi viszonyokat konszolidálja. Ennek háttérben véleményünk szerint egy súlyos politikai és közpolitikai hiányosság áll, amely egy hosszabb lappangási periódust követően, úgy tűnik, most bosszulja meg magát: a magyar politikai establishment képtelensége arra, hogy a rendszerváltás utáni két évtizedben minimális konszenzusra jusson a hátrányosan megkülönböztetett kisebbségekre és a velük szemben gyűlöletkampányokat folytató szervezetekre vonatkozó stratégiákkal kapcsolatban. (Részben ezzel a konszenzushiánnyal, részben a társadalmi kontroll gyengéségével függ össze az is, hogy Gyöngyöspata esetében a szélsőjobboldali uszítással szemben fellépő civileket az állam figyelmen kívül hagyta²⁹.)

A gyöngyöspatai konfliktus kibontakozásában az események során mindvégig kezdeményező szerepet játszó szélsőjobboldali mozgósítás sikerének másik záloga a cigányellenesség megfogalmazásából és a cigányok megfegyelmezéséből politikai tőkét kovácsolni igyekvő, helyi elitcsoportosulás korábbi tevékenysége volt. Azok a politikai vállalkozók, akik a 2000-es évek derekán a „cigány-kérdést” a közmegegyezéses hallgatásból a közéleti diskurzus középpontjába helyezték, ugyanazzal a stratégiával kísérleteztek, amelyet a Jobbik évekkel később az országos politika szintjén sikerrel alkalmazott. A homogén tömbként kezelt cigánysággal szembeni félelmek megszólaltatása, a személyes sérelmeknek a magánszférából a politikai közéletbe való beemelése – és ezzel együtt az áldozatként beállított „magyarok” kárpótlása – a szimbolikus tőkeképzés rendkívül hatékony eszközének bizonyult: a tabuk ledöntésével viszonylag rövid idő alatt be lehetett kerülni a falu elitjének margójáról a középpontjába. Azt állítjuk, hogy e nélkül az ideológiai munka nélkül a szélsőjobboldali mozgósítás nem lehetett volna ilyen sikeres Gyöngyöspatán.

Mind ez idáig amellettt érveltünk, hogy a gyöngyöspatai konfliktus kibontakozásában a legfontosabb szerepet a helyi politikai nyilvánosság szerkezetváltását, valamint a korlátozott és késleltetett állami beavatkozást saját javukra fordító szélsőjobboldali párt és szövetségesei játszották. Ahhoz, azonban, hogy a szélsőjobboldali politikai mozgósítás sikeres legyen, nem volt elegendő a megfelelő politikai környezet. Ehhez olyan strukturális – társadalmi-gazdasági és kulturális – feltételek voltak szükségesek, amelyek kellő táptalajt nyújtottak a társadalmi problémákért a roma közösség tagjait okoló, kisebbségellenes mozgósítás számára. A

²⁹ Ezért, míg korábban – például a jászladányi konfliktus esetében – az országos érdekkörű civil szerveződéseknek sikerült az állami hatóságokat a kisebbségi csoportok jogainak és érdekeinek figyelembe vételére sarkallnia, Gyöngyöspata esetében csak minimális befolyásuk tudott lenni a folyamatokra.

strukturális okok tekintetében is kettőt emeltünk ki. Ezek közül az egyik a kisebbség munkaerőpiacon tartósan kívül rekedt, mélyszegénységben és szegregált lakóköri körülmények között élő, számszerűleg meghatározó csoportjának visszaszorulása a „gettóba”, majd szembekerülése a kudarcraért felelősnek tartott többséggel. A másik pedig a lecsúszó falusi középréteg megkapaszkodása egy olyan ideológiában, amelyik nem csupán a lenézett kisebbségtől való szimbolikus megkülönböztetést, hanem – a „magyarság” felértékelése révén – a társadalmi pozícióvesztés által megingatott „paraszti becsület” visszaszerzését is lehetővé teszi³⁰.

Az etnikai konfliktusok kutatói a konfliktusokat kiváltó, vagy azoknak megágyazó körülményekről általában kétféleképpen gondolkodnak. Vagy a kulturális különbségeket és az abban rejlő antagonizmust emelik ki, vagy az osztályellentéteket helyezik előtérbe. Mi a konfliktus hátterének vizsgálata során mind a társadalmi-gazdasági, mind a kulturális-ideológiai tényezők szerepét igyekeztünk feltárni, és ezek összekapcsolódását hangsúlyozzuk. Egyfelől rámutattunk arra, hogy a konfliktus két oldalán nem a romák és többségiek, hanem a gettóba visszaszorított mélyszegények és a deklasszálódás és elszegényedés által fenyegetett falusi alsóbb rétegek álltak. Azt is jeleztük, hogy a konfliktus táptalaját képező problémáknak egy része (pl. a romák kiszorulása az elsődleges munkaerőpiacról, a kisüzemi mezőgazdasági árutermelés válsága) az erős osztálypreferenciákat érvényesítő országos gazdaságpolitika, egy másik része pedig a társadalmi mobilitás lokális csatornáit elzáró helyi elit tevékenységének következménye. Ezek miatt kerülhettek szembe egymással a lokális gazdaság és önkormányzat szűkülő erőforrásaiért versengő falusi gettó lakosai és az elszegényedő parasztság képviselői. Az egyszerre jelképes és fizikai margóra szorítást a mélyszegénységben élők nem hagyták válasz nélkül. Miközben a „cigánytelepről” az említett korlátozások ellenére kitörni képes családokra az igazodás nyelve és attitűdje jellemző, a „telepiek” – és főként a fiatalok – kultúráját a szegénység és a többség által dominált intézményekből való kiszorítás mindennapi élménye határozza meg. Az ehhez való viszonyulás módjai a lázadás, az ugratás, a bosszantás. Ezekhez a gyengébb fél egyes tagjai azért folyamodnak, hogy az erősebb fél sérülékenyebb pozíciójú (pl. idős) tagjai fölött jelképes győzelmeket arathassanak. Ez, amint láttuk, a hatalmi pozícióban lévő csoport frusztrációinak és erősödő ellenszenvének egyik fontos forrása volt Gyöngyöspatán. Erre hivatkozott az a rendpárti politika, amelynek hatalomra kerülése után szinte teljesen felszámolódtak az együttélést

³⁰ Szalai Júlia egy az iskolai és a társadalmi szegregáció összefüggéseit elemző tanulmányában azt a miénkkel egybecsengő megállapítást fogalmazta meg, hogy a társadalom növekvő szegregációs készítésének motorja az a „helyreállítási szükséglet”, amelyet széles tömegeknek az elmúlt húsz év során elszenvedett pozicionális leértékelődése és ehhez kapcsolódó állandósult státusz-bizonytalansága táplál. Szalai szavaival: „Az igen széles körben »elszegényedésként« megélt leértékelődés erőterében az iskolai kirekesztés mai legfőbb rendeltetése az, hogy a mélyszegénységben élő társadalmi csoportok és a »többi szegény« közötti választóvonalak kijelölésével és intézményesítésével széles alsó-középosztályi rétegek társadalmi pozícióvesztését kompenzálja, a margón kívülre sodródottak elkülönítése révén pedig kidomborítsa az utóbbi csoport relatív fölényét és – elszenvedett veszteségei ellenére töretlen – többségi beágyazódását.” (Szalai 2010: 8. o.)

lehetővé tevő közös intézmények, és háttérbe szorultak a hídszerepet betölteni képes személyek.

A konfliktus kirobbanásában szerepet játszó kulturális-ideológiai folyamatok közül külön kiemelnénk, hogy az erős paraszti tradíciókat – és az ebből adódóan rendies gondolkodásmódot – őrző többségi lakosság egy újfajta beszédmód kidolgozásával kísérte meg hagyományos politikai és gazdasági erőfölényét helyreállítani és a gettó lakosságát az általa ellenőrzött erőforrásoktól elzárni. Ennek érdekében hozott létre a munkához és tulajdonhoz fűződő viszony – és egyéb értékek – alapján alapvető és áthidalhatatlan különbséget az „érdemesek” és „érdemtelenek” között. Hogy ez a különbség az etnikai, majd mindinkább „faji” kategóriák használatával született meg, részben annak tudható be, hogy a mélyszegénységben élők között – történelmi okokból kifolyólag – nagyobb arányban vannak a (mások vagy maguk által) romáknak vagy cigányoknak tekintett emberek. Részben pedig annak, hogy a többségi „magyar”, „paraszti”, vagy egyes esetekben „fehér” önkép és tudat felépítését vagy rehabilitációját sokan egy morálisan alsóbbrendűnek tételezett „másikkal” – a „cigánnyal” – szemben tudták csak megvalósítani. Ez a mindennapi rasszizmus volt a beszéd- és gondolkodásmódbeli táptalaja annak a szélsőséges nacionalizmusnak, amely nemcsak megszállta Gyöngyöspatát, hanem egyúttal egyfajta szimbolikus centrumává is tette. Ez ugyanakkor az egyik legmélyebben fekvő kulturális magyarázat arra, hogy miért tudta sikeresen bevenni a falut a szélsőjobboldal³¹.

Végezetül arra teszünk kísérletet, hogy a gyöngyöspatai eset elemzését összekapcsoljuk a szélsőjobboldali politikai alternatívák előretörésére fókuszáló hazai és nemzetközi kutatások releváns eredményeivel. Ennek vonatkozásában meg kell jegyeznünk, hogy a gyöngyöspatai mobilizációs kísérlet sikerét elemzésünk szerint alátámasztó „társadalmi keresleti” tényezőknek egy része összhangban áll a „relatív deprivációs” vagy a „modernizáció veszteseiről” beszélő magyarázatokkal. (Rydgren 2007) Míg az előbbi tézis magját az az állítás alkotja, hogy a szélsőjobboldali pártok bázisát a saját korábbi helyzetükhöz (vagy más, szignifikánsnak vélt csoportokhoz) képest anyagi értelemben alulteljesítő személyek, illetve csoportok alkotják, az utóbbi ennél tágabban meghatározott, de szintén a nagy társadalmi-gazdasági átalakulások veszteséinek tételezett csoportokat tekinti a szélsőjobboldali előretörés motorjának. A két tézis képviselői szerint a globalizáció mostani fázisára jellemző moder-

³¹ Itt külön fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a lokálpatrióta elitcsoport által létrehozott (és a helyi társadalom többsége által átvett) cigányellenes beszédmód származási-biológiai, nem pedig kulturális-etnikai alapon fogalmazódik meg. Ez a diskurzus nagymértékben különbözik a Verena Stolcke által a „kulturális fundamentalizmus” fogalmával megragadott és „faj nélküli rasszizmusként” jellemzett, nyugat-európai diskurzustól, amely a „régirasszizmusra” jellemző biológiai érvelést a kultúrák összeegyeztethetlenségének doktrínájával helyettesítette. (Stolcke 1995) Noha mindkét diskurzus az idegennek tekintett csoportokkal szembeni korlátozó fellépés legitimálását szolgálja, az ezeken keresztül támogatott politikai célok különböznek. Míg Nyugat-Európában a legtöbb esetben a kisebbségekkel kapcsolatos politikai küzdelmek téje a „bevándorlás” visszaszorítása és a „tösgyökeres” kultúra megőrzése, Gyöngyöspatán (és sok más kelet-európai településen) a tét az alacsonyabb rendűnek tételezett kisebbségi csoportok kisemmizése és kirekesztése.

nizációs folyamatokat kísérő, illetve azoknak megágyazó küzdelmek az önmagukra vesztesként tekintő egyénekből és csoportokból szorongást, félelmet, fenyegetettség-érzetet, bizonytalanságot és dühöt szülnek – olyan érzelmeket, amelyekre a politikai szereplők közül leginkább (bár nem kizárólag) az erős ellenségképekkel operáló szélsőjobboldal apellál. A gyöngyöspatai eset alapján ugyanakkor egy olyan hipotézist is megfogalmazhatunk, miszerint a vidéki Magyarországon a „veszteseken” kívül is létezik egy olyan társadalmi csoport, amelynek ön- és világképe hol kisebb, hol nagyobb mértékben hasonlíthat a szélsőjobboldal által felkínált identitásra és ideológiára. Ezt a diplomás alkalmazottakból, vállalkozókból és egyéb csoportokból is álló falusi középréteget alapvetően nem a „modernizáció győztesei” számlájára írható veszteségek, hanem egy lazán definiált, tradicionális elemekből összeálló „status quo ante” (Gyöngyöspatán a 19. századi magyar falu) helyreállítására való törekvés közelítheti a hasonló mítosz által vezérelt szélsőjobboldali politikához.

Noha első ránézésre ez a hipotézis arra a felismerésre rímel, amely szerint a szélsőjobboldali pártoknak néhány országban (pl. Belgiumban, Svájcban, Olaszországban) sikerült magasabb státusú csoportokat is megszólítani³², mi magunk a Magyarországgal foglalkozó politikai szociológiai szakirodalom azon megállapítására hívnánk fel a figyelmet, hogy a pártválasztást inkább kulturális attitűdök és preferenciák, mintsem a társadalmi státus, illetve azzal összefüggő tényezők befolyásolják. (Knutson 2011) Amint azt elemzésünk elején kiemeltük, ugyanez a tendencia nemcsak Magyarországon vagy Kelet-Európában, hanem egyre inkább Nyugat-Európában is érvényesül³³ (bár ott a hagyományos tőke–munka törésvonal továbbra is jelentősen befolyásolja a pártválasztást). Itt utalnánk vissza a korábban már említett Douglas Holmesra (2000), aki északolaszországi terepmunkájának anyagát feldolgozva jutott arra a következtetésre, hogy a globalizált gazdaság struktúráiba sikeresen integrálódott régiókon kívül élő vidéki közösségek politikai tájékozódásában egyre fontosabb szerephez jut a kulturális hagyományokhoz való visszatérés vágya. Ez az általunk is detektált középosztályi törekvés úgy tűnik, hogy több ponton érintkezik a kulturális azonosságérzethez és elsőbbséghez fűződő jogokat előtérbe helyező, a „big business” és a „big brother” fogalmaival leírt nemzeti és európai elitek hatalmát elvető, a technokrata progresszivismus projektjével szemben a kultúra belső logikája alapján szerveződő „természetes közösségek” (család, helyi közösség, haza) megőrzését állító, szélsőjobboldali ideológiával. Gyöngyöspatán mi magunk azt tapasztaltuk, hogy a lokálpatrióták még nem ragadtak meg egyértelműen a szélsőjobboldal holdudvarában, és némi távolságtartással viszonyulnak a szélsőjobboldali hatalom kiépüléséhez. Ezért az egyik fontos kérdés, amit elemzésünk felvet, az, hogy ez a viszony miképp fog alakulni a jövőben.

³² Lásd Rydgren (2007), Bíró – Dúró – Hajdú – Róna (2011).

³³ Lásd Betz (1994).

Irodalom

- Albert, Gwendolyn (2012): Anti-Gypsism and Extreme Right in the Czech Republik. In: Stewart, Michael szerk. (2012): *The Gypsy „menace”: Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst, 137–165.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- Berlin, Isaiah (1976): *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*. London: Hogarth Press.
- Betz, Hans-Georg (1994): *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. London: MacMillan.
- Bíró Nagy András, Dúró József, Hajdú András és Róna Dániel (2011): Nemzet és radikalizmus. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Századvég, Budapest, 7–34. o.
- Bíró Nagy András, Róna Dániel (2011): Tudatos radikalizmus: A Jobbik útja a Parlamentbe, 2003–2010. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Századvég, Budapest, 242–283. o.
- Efremova, Georgia (2012): Intergalistic Narratives and Redemptive Anti-Gypsy Politics in Bulgaria. In: Stewart, Michael szerk. (2012): *The Gypsy „menace”: Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst, 43–66.
- Feischmidt Margit, Szombati Kristóf és Szuhay Péter (2013): Collective criminalization of Roma in Central and Eastern Europe: Social causes, circumstances, consequences. In: Sophie Body-Gendrot, Mike Hough, Klara Kerecsi, René Lévy, Sonja Snacken eds. *The Routledge Handbook of European Criminology* London: Routledge. forthcoming
- Holmes, Douglas (2000): *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton: Princeton University Press.
- Horváth Kata és Kovai Cecília (2010): A cigány–magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban, *anBlok*, 4. sz., 28–31.
- Juhász Attila (2010): A „cigánybűnözés” mint az „igazság” szimbóluma. *anBlok*, 4. sz., 12–19. o.
- Kalb, Don és Halmai Gábor szerk. (2011): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn.
- Knutsen, Oddbjørn (2011). Social structure, social coalitions and party choice in Hungary. In: Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardo Róbert Tardos (szerk.) *Új képlet: Választások Magyarországon, 2010*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 119–157. o.
- Ladányi János (2005): Szociális és etnikai konfliktusok. Budapest: Új Mandátum.
- Minkenberg, Michael (2000): The renewal of the radical right: between modernity and antimodernity. *Government and Opposition*, 35. évf., 2. sz., 170–188.
- Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztos (2011). *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának jelentése a 2011 márciusában történt gyöngyöspatai események és a hasonló jelenségek veszélyeiről*. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/203198066.pdf>
- Ökopolisz Alapítvány (2012): *Gyöngyöspata 2011: A magyarországi szélsőjobboldal laboratóriuma: A politikai mozgósítás és az interetnikus konfliktus elemzése és tanulságai*. Budapest: Ökopolisz Alapítvány.
- Rydgren, Jens (2007): The Sociology of the radical right. *Annual Review of Sociology*, 33. sz., 241–262. o.
- Stewart, Michael (2012): Populism, Roma and the European Politics of Cultural Difference. In: Stewart, Michael szerk. (2012): *The Gypsy „menace”: Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst, 3–23.

MAGYAR VALÓSÁG

- Stewart, Michael szerk. (2012): *The Gypsy „menace”: Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst.
- Stolcke, Verena (1995): Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe, *Current Anthropology*, 36 évf., 1. sz., 1–24. o.
- Szalai Júlia (2010): A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély*, 3. sz., 2–22. o.
- Szuhay Péter (1993): Ki az ember? Az 199. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Régió*, 4. évf., 4. sz., 31–54. o.
- Williams, Raymond (1957): *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Zolnay János (2012): Abusive Language and Discriminatory Measures in Hungarian Legal Policy. In: Stewart, Michael szerk. (2012): *The Gypsy „menace”: Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst, 25–42.